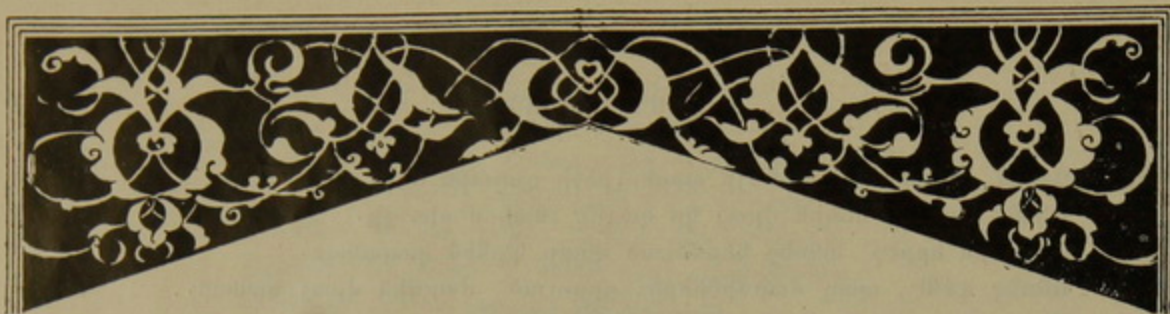

ՄԽԻԹԱՐ ՀԵՐԱՑԻ

Պ. Կ. Բաաւաջեան այս հիմնադրոյն եւ շահեկան ուսումնասիրութիւնը կարդաց Մխիթար Հերացիի «Մխիթարութիւն Ջերմանց» գործին 750ամեայ տարեդարձին առթիւ Փարիզի մէջ կայացած հաւաքոյթի մը, զոր կազմակերպած էր՝ անցեալ տարի՝ Փարիզի Հայ Բժշկական Միութիւնը:

Ծ. Խ.

Վերին աստիճանի ուրախալի եւ շնորհաւորելի է, որ Խորհրդային Հայաստանի Առողջապահական Ժողովրդական Կոմիսարիատը գնահատելով Մխիթար Հերացի բժշկապետին գործը՝ «Ջերմանց մխիթարութիւն», որոշած է ընդհանուր տօնակատարութեամբ եւ պատշաճ հանդէսով վեր հանել հեղինակին անձին ու իր երկասիրութեան արժէքը:

Մենք՝ Պարսաւաճներս՝ բարերախտ համարելու ենք զմեզ, որ դիպուածի մէկ խաղով՝ Հայաստանի կառավարութեանն օր մը յառաջ կը կատարենք համակրական այս կարեւոր արտայայտութիւնը, որ 750 տարիներէ ի վեր թերեւս կը սպասէր Հայութեանն՝ «Մեծն Մխիթար բժիշկն», ինչպէս զայն կը կոչէ ուրիշ մեծ ու համբաւաւոր բժիշկ մը՝ Ամիրտովլաթ Ամասիացի (1), որ պատուաբեր պսակն ու զարդն եղած է Հայ բժշկականութեան, Ժե.րդ. դարուն, եւ անկէ ստիճին: Նոյն մակդիրը կուտայ նաեւ Ասար Սերաստացի բժիշկին (Ժե.րդ. դար), զոր պիտի տեսնենք վարը:

Մեր բուն նիւթին անցնելէ յառաջ՝ պէտք կը զգամ մեծ փակադիւծ մը բանալ եւ քանի մը

խօսքով ուրուադծել միջին դարու բժշկական աշխատասիրութեանց ամենէն կարեւորները, եւ ցոյց տալ գոյութիւն ունեցող աւրնչութիւնն ընդ մէջ Հայ բժշկարաններու եւ միջնադարեան օտար՝ մասնաւորապէս արաբեապարսիկ՝ բժշկական գրականութեան:

Միջին դարն՝ արաբական – պարսկական մանաւանդ Հայ բժշկականութեան տեսակէտով՝ իր գաղաթնակէտին հասած էր:

Արաբական բժշկական գրականութեան ազդեցութիւնը կրեցին՝ Հայոց նման՝ Եւրոպացիք ալ, իրենց բժշկական դպրոցներուն մէջ դասախօսելով արաբերէն եւ կամ արաբերէնէ թարգմանուած երբայեցերէն ու լատիներէն գրքերու վրայէն: Իսկ անդին՝ բիւզանդական մոլեռանդ կայսրներու կողմէ, Ե.րդ. դարուն, կրօնական հալածանքի ենթարկուած եւ Եղեւսիոյ ու Մծբնի դպրոցներէն փտարուած Ասորի Նեստորականներու ջանքերով՝ Պարսկաստանի հարաւ-արեւմտեան կողմը, ի Խուսթիստան, նախկին Շահ – ապատի աւերակներուն վրայ հիմնուած Ջոնդի-շապուր քաղաքին մէջ, նոր հաստատուած բժշկական Դպրոց – Հիւանդանոցը կը դասախօսէին Ասորիներ, յունարէն, արաբերէն, ինչպէս նաեւ պարսկերէն լեզուներով:

Ջոնդիշաբուրի բժշկական դպրոցը կամ լսարանը հաստատուած է 2-րդ դարուն վերջերը

(1) Ամիրտովլաթի Ամասիացւոյ ԱՆԳԻՏԱՅ ԱՆՊԵՏ, յառաջաբան հրատարակչին, եր. ԻԲ, եւ բնագիր՝ եր. 2: Վիեննա, 1927:

և Է. Բրդին սկիզբները, Սասանեան Պարսից Ժամանակ, մահմեդականութեան սկզբնաւորութեան շրջանին:

Պարսկաստանի Նիշաբուր քաղաքին մէջ հաստատուած Բախթիշուա նեստորական մեծ ընտանիքին պատկանող առաջին բժիշկը՝ Զորջիս (այսինքն Գէորգ), իրն Բախտ Յիշու, հոգին եղած է Զոնդիշարուրի Դպրոց — Հիւանդանոցին, ուր դործնական բժշկութիւն Travaux pratiques կը սորվէին հեռաւոր վայրերէ եկած եւ գիտութեան ծարաւի բժիշկ ուսանողներ: Շատ Զանքերով այստեղ ձեռք բերած իր բարի համբաւին շնորհիւ, Զորջիս՝ Բաղդադ հրաւիրուեցաւ Էլ-Մանսուր խալիֆային կողմէն, Քրիստոսի 765 թուականին:

Այսպէս՝ Աբրահեան առաջին ամիրապետներէն Էլ-Մանսուրի եւ Էլ-Մամունի Զանքերով Բաղդադի մէջ հաստատուեցաւ արաբական Բժշկական Դպրոց մը, ուր սկսան աստրեղէնէ եւ յունարէնէ արաբերէնի թարգմանել հին բժշկաբաններէ ամենէն կարեւորները, գլխաւորաբար Հիպոկրատէսի ու Գալիանոսի երկասիրութիւնները, որոնց յաջորդեցին յետոյ ուրիշներ:

Հիմա դոցեմք փակագիծը:

Մխիթար Հերացի իր «Ջերմանց մխիթարութիւն» գործին Յառաջարանին մէջ բաւական — բայց ոչ բաւարար — ծանօթութիւններ կու տայ իր անձին ու գործին վրայ. ուստի՝ պէտք ենք ծանօթանալ այդ Յառաջարանին:

«Մխիթարայ Հերացւոյ Բժշկական»

«Վասն երեք ազգ ջերմանցն»

« Ես Մխիթար Հերացի, տրուպս 'ի բժշկաց, որ 'ի մանկութենէ սիրող եղէ իմաստութեան եւ բժշկական արուեստից, եւ վարժեցայ 'ի դպրութիւն արաբացւոց, պարսից եւ հելենացւոց, տեսի յընթերցումն՝ որ առ նոսա դրոցն, զի ունէին դարուեստ բժշկութեան լի եւ կատարեալ ըստ առաջին իմաստնոցն. այս ինքն զնախագիտութիւն, որ է իմաստ եւ վարդապետութիւն բժշկական արուեստից. եւ 'ի Հայք բնաւ ոչ գտի զվարդապետութիւն եւ զիմաստ նախագիտութեան, այլ զստածումն միայն. եւ այս ոչ ըստ կարգի եւ լի, այլ համառօտ եւ ծաղկաքաղ աստի եւ անտի հաւաքեալ, յայլեայլ

գրչաց եւ մտաց այլայլած: Կամեցայ ըստ իմոյ կարողութեանս առնել զգիրքս զայս միայն վասն երեք ազգ ջերմանցն համառօտ՝ նախագիտութեամբն եւ ստածմամբն: Զբովանդակն որ վասն արուեստի բժշկութեանս իմաստութիւն՝ թողի. եւ զերեք ազգ ջերմանցս միայն հաւաքեցի, եւ թարգմանեցի 'ի Հայ բառ: Պատճառ ունելով այսմ աշխատութեան եւ զսէր եւ զյօժարութիւն սրբոյ եւ աստուածապատիւ կաթողիկոսին Հայոց տեառն Գրիգորի, որ մակաւոյշի Տղայ: Սա որ էր առաջնորդ յաթու սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին Հայոց. զոր տեսի ամենայնիւ սիրով իմաստութեան եւ հմուտ: Եւ յաղապս այսորիկ յօժարեցի 'ի պէտս եւ 'ի յօղուտ սորա առնել զգիրքս զայս 'ի հոռոմ եւ յարապիկ եւ 'ի պարսիկ գրենաց, ըստ իմոյ կարողութեանս եւ շնորհի՝ զոր ետ ինձ տեառն գիտութիւն լեզուաց եւ գրոց նոցա:

«Կարգեցի եւ շարեցի ըստ չորից նիւթոց կարգի. զնախագիտութիւն եւ զստածումն նորա կարգի եւ բժշկութեան վասն երեք ազգ ջերմերուն միայն. զորբոսսայինն եւ զանբորբոսն, զսուրն եւ զերկարօրեայն, զնոպայովն եւ զաննոպայն. զսեռ նոցա եւ զտարբերութիւն, զտեսակ եւ զյատուկ զպատահումն, որք զկնի հիւանդութեանցն լինին:

«Զի առին նախ բժշկական վարդապետքն զհինգ ձայն ներածութեանց Պորփիրի յառս Արիստոտելի իմաստասիրի, եղին հիմն եւ կանոնք բժշկական արուեստին. նմանապէս եւ մեք շարեցաք եւ հաստատեցաք ըստ կարգի հին եւ նոր վարդապետացն, եւ արաբաք զգիրքս զայս, եւ անուանեցաք ԶԵՐՄԱՆՅ ՄԽԻԹԱՐՈՒԹԻՒՆ. զի սա մխիթարէ զբժիշկն ուսմամբ. իսկ զհիւանդն առողջութեամբ՝ ողորմութեամբ եւ օգնականութեամբ արարչազործին Աստուծոյ: Եւ արարի զսա զեղջուկ եւ արծակ բարբառով, զի դիւրահաս լիցի ամենայն ընթերցողաց, առ 'ի յիշատակել զմեզ եւ խնդրել թողութիւն մեզաց 'ի մարդասիրէն Աստուծոյ:

« Թարգմանեցաւ եւ գրեցաւ գիրքս այս յամի հաղարերորդի հարիւրերորդի ութսուներորդի չորրորդի տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի զայստեանն. յորում էր եւ թուականս Հայոց ՈԼԳ. 'ի հայրապետութեան սրբազան կաթողիկոսիս Հայոց տեառն Գրիգորի որդւոյ

Վասիլի բարեպաշտ իշխանի պաշլաուունոյ, որ եւ պատճառն է գրոցս: »

×

Ինչպէս տեսանք, Յառաջարանն այսպէս կը սկսի. —

« Ես՝ Մխիթար Հերացի, տրուպս ՚ի բժշկաց, որ ՚ի մանկութենէ սիրող եղէ իմաստութեան եւ բժշկական արուեստից, եւ վարժեցայ ՚ի դպրութիւն արարացւոց, պարսից եւ հելենացւոց, տեսի յընթերցումն՝ որ առ նոսա գրոցն, զի ունէին զարուեստ բժշկութեան լի եւ կատարեալ ըստ առաջին իմաստնոցն. այս ինքն զնախադիտութիւն, որ է իմաստ եւ վարդապետութիւն բժշկական արուեստից. եւ ՚ի Հայք բնաւ ոչ գտի զվարդապետութիւն եւ զիմաստ նախադիտութեանն, այլ զստածումն միայն: »

Ասկէ կը հետեւի, թէ Հերացի գիտէր արարերէն, պարսկերէն, եւ յունարէն, եւ քննած էր մինչեւ իր ժամանակը դոյութիւն ունեցող հայ բժշկարաններ, որոնց մէջ տեսած էր միայն, թէ մեր նախնիք առաւելապէս հիւանդութեանց դարմանումը — «զստածումն միայն» (le traitement) — նկատի առած էին քան թէ «զնախադիտութիւն (le pronostic)». որուն վրայ ինք կ'որոշէ հետեւեալը. — « Կամեցայ ըստ իմոյ կտրողութեանս առնել զգիրքս զայս՝ միայն վասն երեք ազգ ջերմանցն համառօտ՝ նախադիտութեամբն եւ ստածմամբն: » Ուրեմն՝ ուզած է այս պակասը լեցնել, թէ՛ pronostic ը եւ թէ՛ traitement ը նկատի առնելով եւ գրելով երեք տեսակ ջերմերու վրայ գիրք մը: Իսկ բժշկական արուեստի մասին ընդհանուր գործ մը եւ կամ գործեր գրելը՝ մէկ կողմ ձգել է առ այժմ. այո՛, «առ այժմ» կ'ըսեմ, անոր համար որ՝ հատուածներ կան իր ուրիշ աշխատութիւններէն, որոնք մեր ձեռքը հասած են եւ զորս պիտի տեսնենք քիչ յետոյ:

Մխիթար կ'ըսէ նաեւ, թէ իր այս աշխատութեան պատճառ եւ գրդիչ եղած է Հայոց Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսն, — որ եղբորորդին էր Ներսէս Շնորհալի հայրապետին եւ որդին Վասիլ Պաշլաուունի իշխանին, — գահակալած՝ 1173էն մինչեւ 1193:

Այս կէտը կարեւոր էր մեզ, հաստատելու համար Ներսէս Շնորհալիի հետ ունեցած սերտ

բարեկամութիւնը մեր բժշկապետին, որուն անուան երկու քերթուած նուիրած է Շնորհալի: Այս քերթուածներէն միոյն ձօնն է՝ «Տեսան Ներսիսի յաղապս երկնից եւ զարդուց նորա բարառնարար ի դիմաց նորին ի չափ երկոտասանիցն պարզեալ ոտից ի խնդրոյ առն բժշկապետի եւ աստեղագիտի Մխիթարայ (1)»: Իսկ միւսին ձօնն է՝ «Մխիթար բժշիշկ ընկալ ի Ներսէսէ զայս բան» (2), որուն տուններուն սկզբնատառերը՝ վերէն վար՝ կը կազմեն այս ձօնը:

Երբեք զարմանալու չէ, որ Ներսէս Շնորհալի հայրապետը Մխիթար Հերացի բժշկապետի անուան երկու քերթուած նուիրած է:

Այս բարեկամութեան զխաւոր պատճառն ս'յն է, որ Հայոց սիրելի եւ իսկապէս «շնորհալի» հայրապետին անձնական բժիշկն էր Մխիթար, ինչպէս նաեւ հաւանականաբար անոր յաջորդին՝ Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսին, որ վախճալով երկրին ճախճախուտ վայրերուն ջերմնոտ կլիմայէն, — որուն զօհն էր եղած Ներսէս Շնորհալի (1173 Յոստ. 8, Հ. Տ.), — խնդրեր էր իրենց ընտանի բժիշկ Մխիթարէն՝ ջերմերու տեսակներուն վրայ ախտաբանական ու դարմանաբանական գիրք մը գրել, զոր կատարեց մեր բժշկապետը, պատրաստելով ներկայ «Ջերմանց մխիթարութիւն»ը:

Տեսէ՛ք, թէ ի՞նչպէս իր հմայիչ գրչով կը նկարագրէ Ալիշան, Շնորհալույ մահուան պարագաները.

«Հասաւ ամառն, իրեն համար դժնդակ եղանակն. հասաւ իր սովորական այցելու տենդն ալ, զոր ամենայն ճարտարութեամբ եւ գիտութեամբ ալ չկարցան բժշկել իր աստեղագէտ եւ բնագէտ բարեկամ բժշկապետն Մխիթար կամ նմանիք. գործարանաց մշտաշարժ ժիրաժիր անիւներն երկար ատեն զայթ ՚ի զայթ եւ անգործ չկեցան, այլ աշխատելէ զադրելնուն եւ իսպառ զադրելնուն մէջ՝ քիչ օր անցաւ. ջերմին սաստկութիւնն որ ներսէն կը մաշէր զմեքենայն՝ դրսէն դեռ աշխոյժ եւ փայլմունք մը կու տար, որ հոգւոյն եռանդեան փայլմանը հետ խառնուելով՝ կը խաբէր զտեսողս, եւ դեռ փափա-

(1) Տն. Ներսէսի Շնորհալույ Հայոց կաթողիկոսի բանֆ չափաւ, երես 279: Վեներտիկ, 1830:

(2) Անդ, երես 297:

դելի յոյսեր կու տար. մինչ օրհասն արդէն 'ի դուռն հասեր էր, եւ չուտով վճարեց իր դործը:» (1)

×

Բայց ե՞րբ եւ ո՞ւր ծնած եւ մեռած է Մխիթար. ո՞ւր առած է իր բժշկական ուսումն եւ ի՞նչ գործեր արտադրած է:

Առաջին հարցումին՝ չենք կրնար որոշ կերպով պատասխանել, բայց հաւանական ենթադրութեամբ այսչափ կրնանք ըսել, թէ Մխիթար ծնած է ԺԲ-րդ դարուն առաջին քառորդին մէջ, երբոր տակաւին մանուկ էր Սուրբն Ներսէս Շնորհալի (ծն. 1102): Իսկ մեռած ըլլալու է Մխիթար՝ ԺԲ-րդ դարուն վերջերը, յիշեալ Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսի օրով, Կիլիկիոյ մէջ, քանի որ տեսանք, թէ Ներսէսի եւ Գրիգորի ժամանակ կ'ապրէր նա Կիլիկիոյ կամ թէ Հոռմկլայի մէջ: Այս վերջին վայրը՝ Կիլիկիոյ կաթողիկոսներու աթոռանիստ ապաստանարանն եղած էր 1151էն 1292, մինչեւ որ այս թուականին Եղիպտացիք եկան այրեցին թաւանեցին կաթողիկոսարանը, Եղիպտոս գերի տանելով Հոռմկլացի Ստեփանոս Ժ-րդ կաթողիկոսը (1290-1293): ... Նո՛յն հալածանքը դարերէ ի վեր...:

Իսկ երկրորդ հարցումին պատասխանը շատ դիւրին է տալ, նկատի առնելով իր անունին կից «Հերացի» մականունը: Ուրեմն, Մխիթարի հայրենիքն էր՝ Մեծ Հայոց Պարսկահայք նահանգի Հեր գաւառին համանուն քաղաքը, արդի Սալմասի մօտերը, ոչ թէ Խոյի, ինչպէս կը կարծեն շատեր:

Գալով երրորդ հարցին, թէ ո՞ւր առած է Հերացի իր բժշկական ուսումը, եւ ի՞նչ գործեր արտադրած է ան. — Երեւոյթները մեզ կը տանին կը հասցնեն մինչեւ իր ծննդավայրը՝ Պարսկաստան, ուր դարերէ ի վեր ծանօթ էր մեր վերի մեծ փակագծին մէջ յիշատակած Բժշկական Դպրոցը, Զոնդիշաբուր, ուր տեսանք թէ Նեստորականներու ձեռքով կը դասախօսուէր բժշկութիւնը, յունարէնով, արաբերէնով եւ պարսկերէնով, որոնց տիրացած տիրապետած ըլլալը պարծանքով կը յիշատակէ Մխիթար իր Յառաջարանին մէջ, — «Վարժեցայ 'ի դպրութիւն Արաբացոց, Պարսից եւ Հե-

լենացոց», — որպէսզի կարելիութիւն ունենար հետեւելու այս երեք լեզուներով աւանդուած դասերուն:

Կ'երեւի թէ Մխիթար դրած է Ակնարութու-թեան վերաբերեալ գիրք մը, որմէ աչքի անդամազնութեան մէկ փոքրիկ մասը հասած է մեր ձեռքը, ինչպէս նոյնութեամբ մէջ կը բերէ Ասար Սերաստացի բժիշկն իր Բժշկարանին մէջ, այսպէս.

«Վասն շինուածոց եւ յօրինուածոց Աչացն:

«Առացեալ է Մեծն Մխիթար, թէ ամէն բժիշկ որ աչաց կամենայ ծառայել, պիտի որ զկազմութիւն աչացն կարգայ, որ իր ստացումն (այսպէս) իմաստութեամբ լինի. եւ 'ի յայս՝ Քուննաչս (compendium) չէր դրած, եւ ոչ՝ 'ի Աղրապատինն (pharmacopée): Արդ, կամ եղեւ ինձ՝ Մխիթարայ, որ յիշեմ զաչաց կազմութիւնն կարծաւոր, եւ ասեմ, թէ քանի՞ տապալայ (couche) են, որ են աստանի աչացն, եւ կամ քանի՞ ըրուտուպաթ (humeur) են, որ են զիջութիւնք աչացն, եւ կամ թէ քանի՞ ազալանք (muscles) են, որ են մկուռք աչացն: Եւ յիշեմ զտեսողական հոգին եթէ յուր ընծայի, եւ որպէս գա(յ) եւ անցանի յառաջ ընդ զոյգ ջեղան զոր լուսէնիօն (nerf optique) անուանեն: Եւ պարտ է գիտենալ զայս. զի առաջին իմաստնաւորք շատ հակառակ են ասացել միմեանց վասն աչաց աստառանց. զի ոմանք Զ. եւ ոմանք Ե., ոմանք Դ., ոմանք Գ., եւ ոմանք Բ. աստառ ասացին. բայց ես՝ զԳեղիանոսին ասեմ. զի Գեղիանոս եւ իր հետեւողնին՝ է. աստառ ասացին զաչքն, եւ Գ. գիճութիւն, եւ Թ. մկուռք. եւ ես յիշեմ զամէն մէկ ուրիշ ուրիշ օգնութեամբն Աստուծոյ (1):»

Մխիթար այստեղ կը շարունակէ իր խօսքն, եւ աչքին եօթն աստառներն առանձինն առանձինն նշանակելով կը գրէ անոնց մասին, այս կարգով. — 1. Զուլպիէ կամ Պինդ մարմին (Sclerotique), 2. Շմիմայ (Choroide), Շապաքիա կամ Արկ (Rétine), 4. Յանքապութիա կամ Սարգոստեհի (Arachnoide), 5. Յանապիա կամ Խաղողենի (Uvée), 6. Խառնօպիա կամ Եղջերենի (Cornée), 7. Մուլթահիմայ կամ Կոշրած (Tissu conjonctif):

(1) Ասար Սերաստացի, Բժշկարան, իմ անձնական սեպհականութիւն, ցարդ անտիպ ձեռագիր, Թղ. 5ր եւ 6ա:

(1) Շնորհալի եւ պարագայ իւր, եր. 482 - 483:

Մխիթար գրած է նաեւ, ինչպէս կ'երեւայ, Միզարանութեան (Urologie) վերաբերեալ զէջք մը, որուն հետքերը կը գտնենք Վիեննական Մխիթ. Մանդրինի Թիւ 624 ձեռագրին մէջ, որ Ամիրտովլաթի Անգիտաց Անպէտ մըն է, եւ ի Թղ. 226ա հետեւեալ ուշագրաւ յաւելուածն ունի. —

« Ի բանիցն Մխիթարայ: Կան եւ այլ ցաւեր իրիկամացն որ չէ յիշած ի զիրքս, բայց ես՝ Մխիթարս՝ յիշեմ զցաւերն եւ զպատճառն, օգնութեամբն Աստուծոյ: Եւ յառաջ քարն յիշեմ եւ ասեմ թէ ո՞րպէս ընծայի քարն ի յերիկամունքն եւ ի բուշտն (vessie) . . . : » Իսկ ի Թղ. 227ա կ'ըսէ .

« Վասն ամենայն ցեղ մամացի (Chyle) որ լինի ի մարդն որ է սէլէսուլ պէվլ (incontinence d' urine) ասէ: Ապա թէ մամաց զիպի մարդոյն. եւ ինքն երկու ցեղ է. մէկ՝ այն է որ զգոզն չկարէ արգիլել, մէկ այլ ցեղն այն է՝ որ չեւանէ եւ չկարէ դողել . . . : Յիշեմ զայս երկու ցեղիդ զպատճառն կարճառօտ, ի բանից Մխիթարայ: Այն որ զգոզն չկարէ արգիլել, եւ յակամայ երթայ, եւ ի յանգէտս երթայ գոզն, իր պատճառն այս է . . . : » Դարձեալ ի Թղ. 230ա կ'ըսէ .

« Ի բանիցն Մխիթարայ: Այլ ես՝ Մխիթարս, սակաւ մի յիշեմ թէ քանի՞ պատճառն զողարդիլին . . . : »

Ալիշան իր վերոյիշեալ «Շնորհալի եւ պարագայ իւր» պատուական աշխատութեան մէջ խօսելով մեր Հերացիի մասին, երես 259 – 260, կ'ըսէ թէ. « Մխիթարայ . . . գրուածոց եւ հրմտութեանն ուրիշ նշաններ ալ կան մեր ընտիր բժշկարանաց մէջ. զոր կ'երեւի թէ Ջերմանց զրբէն վերջը զրեր է, որովհետեւ անոր յառաջարանին մէջ կ'ըսէ. «Ջրովանդակն՝ որ վասն արուեստի բժշկութեանս՝ թողի, եւ զերեք ազգ Ջերմանցս միայն հաւաքեցի». Իսկ բժշկարանաց մէջ կը գտնեմք ուրիշ շատ տեսակ հիւանդութեանց գրուածներ, որոց վրայ օտարաց եւ նախնեաց խօսքերը աւանդելէն ետեւ, ստէպ կ'ըսուի. «Բայց ես Մխիթար յիշեմ եթէ յուսից լինի (այս ինչ ցաւ). — Այլ եւ Մխիթար յիշեմ զպատճառն զճիճուն, եւ այլն. — Այլ եւ Մխիթար կամիմ զրել ՚ի յայլ գրոց վասն

Մնկանն. — Կան եւ այլ ցաւեր որ չէ յիշած ՚ի զիրքս, բայց ես Մխիթարս յիշեմ», եւ այլն: Երբեմն ալ յետին հաւաքարան բժիշկը՝ կարգացողը կու գրկեն առ բժշկապետն մեր. զոր օրինակ. «Եւ զայլ ստածումն գտանես ՚ի զիրս Մխիթար բժիշկին. — Յիշեմ ՚ի բանից Մխիթարայ», եւ այլն: Որով յայտ է թէ Մխիթար երբեմն թողած Բովանդակ արուեստի բժշկութեան զիտելիքը՝ յետոյ գրեր է, եւ ղեռ հիմայ ալ գտունին գրուածքն, զէթ ըստ մասին:»

Մխիթարի ամենէն կարեւոր աշխատութիւնը՝ իր «Ջերմանց մխիթարութիւն»ն է, զոր կը կարծեն ոմանք թէ իր «Մխիթար» անունէն կազմուած բառախաղ մըն է, եւ թաղարկով որ «Մխիթար» կը նշանակէ «մխիթարել, consoler»: Ասոր եւ համամիտ չեմ: Կ'ընդունիմ, թէ «մխիթարութիւն» կը նշանակէ «consolation», բայց ասիկա կապ չունի «Մխիթար» յատուկ անունն հետ:

Այս անունը՝ Արարացւոց Հայաստան արշուելէն յառաջ գործածուած չէ մեր մէջ, եւ փոխ առնուած է Արաբներու ինչպէս նաեւ ուրիշ մահմեական ազգերու մէջ ցարդ գործածական Մուխթար յատուկ անունէն, որ կը նշանակէ՝ «ընտրեալ»: Ուրիշ ոչինչ:

Արդ՝ Մխիթար, ինչպէս տեսանք, իր զիրքը գրած է 1184ին, համակերպելով Գրիգոր Տրդայ կաթողիկոսի առաջարկութեան. «Թարգմանեցաւ եւ զրեցաւ զիրքս այս . . . ՚ի հայրապետութեան սրբազան կաթողիկոսին Հայոց տեառն Գրիգորի որդւոյ Վասլի բարեպաշտ իշխանի պահաւունւոյ, որ եւ պատճառն է գրոցս»:

Այստեղ՝ «թարգմանեցաւ» բառը չի նշանակեր պարզապէս «թարգմանութիւն» traduction, այլ՝ ինչպէս ինձմէ յառաջ բաց է նաեւ Հ. Ղեւոնդ Վ. Յովնանեան իր «Հետազոտութիւնք նախնեաց ոամկօրէնի վրայ» գործին մէջ (եր. 72), կը նշանակէ «քաղուած, հաւաքուած»: (1)

Արդ, ուսկի՞ց «թարգմանեց» հաւաքեց Հերացի իր ներկայ գործը:

(1) Տես նաեւ իմ «Ամիրտովլաթ Ամասիացի»ն, եր. ԺԶ:

Մեր առջև կան այս նիւթին վերաբերեալ երեք անուանի հեղինակներ, որոնք մեծ համբաւ կը վայելէին գիտնոց մէջ. առոնք են՝ Երէցն Մասուա (Mesué l'Ancien, † 846), Զաքարիայի Որդին՝ Ռազի (Razès, 860 — 923), եւ Սինայի Որդին (Avicenne, 980 — 1037), երեքն ալ Պարսիկ, երեքն ալ քանիցս Զոնդիշաբուրի Դպրոցէն ելած, որոնք առաջնորդ եղած են Պարսկահայ Մխիթար Հերացիի, որ երեքն ալ քանիցս կը յիշատակէ իր գործին մէջ:

Սինայի Որդւոյն գործը՝ «Կանոն բժշկութեան», գլխաւոր առաջնորդ եղած է նաեւ մեր յետադաս բժիշկներու, ինչպէս՝ Ամիրտովլաթի եւ Ասար ու Պունիաթ Սեբաստացիներու, որոնցմէ Պունիաթ իր Զորրորդ Գիրքը (Թղ. 121 — 164) գրած ժամանակ իր առջև ունեցած է ոչ միայն Սինայի Որդւոյն Զորրորդ Գիրքն, որ ամբողջութեամբ նուիրուած է Զերմերու զանազան տեսակներուն, այլ տեսած է նաեւ մեր Հերացիին աշխատութիւնն, ինչպէս որ կը խոստովանի իր Դ.րդ Գրքին Գ.րդ գլխուն մէջ. — «Վասն Հալեմաշ Զերմանն խաւսք Մխիթարաբ բժշկին» (1):

Հիմայ կը մնայ գիտնալ, թէ ի՞նչ լեզուէ կամ թէ լեզուներէ օգտուած է Հերացի, քանի որ կ'ըսէ թէ՝ «Յօժարեցի ... առնել զգիրքս զայն ՚ի հոռոմ եւ յարապիկ եւ ՚ի պարսիկ գրեւնաց, ըստ իմոյ կարողութեանս եւ շնորհի՛ գոր ետ ինձ Տէր գիտութիւն լեզուաց եւ գրոց նոցա»:

Մխիթար օգտուած է միայն յիշեալ երեք հեղինակներու արաբական բնագիրներէն, հակառակ որ գիտէր «Պարսից եւ Հելենացոց» լեզուները: Այս ըսածիս ապացոյց են իր գրքին մէջ գործածած չափէն աւելի բազմաթիւ արաբական բառերն հասարակ եւ յատուկ անուանց. այսպէս՝ սրքնճուպին (oxymel), մուխաարայ (danger), թպտիր (curation), պզրզատուն (psyllium), դուրս (pastille), սիլ (phtysie), քիթրա (gomme adragante), հուկնա (lavement), մատպուխ (décocté), չաֆ (suppositoire), ալէ (onction), ճուլապ (julep), մորհամ (onguent), սփուֆ (poudres), եւն, եւն. իսկ յատուկ անուններէն՝

Ահրիթենիոս, Ապուճարէհ, Դէվճանիս եւ Դիաւճէն, Մասրճուա, Փօլօս, Բադարատ եւ այս բոլոր յատուկ անուններն ալ կը ներկայացնեն յունական անուններու արաբացած ձևերը. հետեւաբար՝ առնուած են արաբական քնագիրներէ: Ասոնցմէ դուրս՝ Մխիթար կը յիշէ նաեւ հատուածի մը վկայութիւնը, առնուած Գաղիանոսէ. եւ ճիշտ այս վկայութիւնն է, որ կը մատնէ իր գործածած աղբիւրին ի՞նչ ըլլալը. օրինակի համար՝ Մխիթար կ'ըսէ, թէ «Գաղիանոս «Վասն երեք աղղ Զերմերոյն» գիրքն, յառաջին մակալաթն որ է ճառ՝ ապէ...» (Հեր. երես 4). արդ՝ «մակալաթ» արաբերէն մակալա = «Գլուխ» կամ «Հատուած» բառն է, զոր կը կրէր իր արաբերէն բնագիրն վերնագիրն, որպէս «էլ մակալաթ ուլ էվվէլի», փոխանակ ունենալու յունարէն՝ «Պարագրաֆօս Ա.»:

Մխիթար Հերացի արաբերէնէ հայերէնի վերածած է նաեւ ուրիշ գիրք մը, Իբն էլ-Ավամի (ԺԱ.րդ դար) «Քիթաբ էլ-Ֆալահա»ն, որ երկրագործութեան վերաբերեալ աշխատութիւն մըն է, որուն վերնագիր գրած է՝ «Գիրք Վաստակոց», տպուած Վենետիկ, 1877ին: Այս գործը՝ ուրիշ ձեռագրի մը մէջ՝ «Պարտիզպանի գիրք» անուանուած է: Ապացոյց որ ուղղակի արաբերէնի թարգմանուած է գիրքս, Մխիթար (կամ թարգմանիչը, եթէ կ'ուզէք,) նոյնութեամբ պահած է գլուխներու արաբական անունը՝ «Դուռն» (արաբերէն էլ դար), փոխանակ ըսելու՝ «Գլուխ», ինչպէս ըրած է իր «Զերմանց մխիթարութիւն» գործին մէջ:

Այս երկասիրութենէն յունարէն, լատիներէն եւ նոյն իսկ Ֆրանսերէն զանազան թարգմանութիւններ կան: Ֆրանսերէն վերջին թարգմանութիւնը տպուած է 1864—1867ին (երեք հատոր), Սէնի նահանգին Հողագործական Ընկերութեան կողմէ, աշխատութեամբ Քլեման Միւլէի:

Հիմայ ետ դառնանք զանք Մխիթարի բուն գործին, — «Զերմանց մխիթարութիւն»:

Անոր Յառաջաբանը վերը տեսանք, եւ բաւական զաղափար կազմեցինք այս աշխատութեան վրայ:

Այլ եւս ժամանակ է, կարծեմ, ձեռք առնել այս գործը եւ նկարագրել:

(1) Զեռագիր Վիենն. Միք. Մոնդրին, Թիւ 923:

Մխիթար Հերացիի այս դործին ձեռագիրը Պարիսի Արքայական Մատենադարանին համար գնուած է Կ. Պոլսոյ մէջ, ԺԸ.րդ դարուն, եւ այսօր կը պահուի նոր անունով մկրտուած Ազգային Մատենադարանին մէջ, 246 թուահամարին տակ: Գրութիւնը նոտրադիր է, 17րդ դարէն: Ասոր վրայէն կատարուած է տպագրութիւնը, Վենետիկի Մխիթարեանց Վանքին մէջ, 1832ին: Լեզուն միջնադարեան հայերէնն է, այսինքն՝ ժամանակին աշխարհաբարը, Մխիթարի խօսքերով՝ «Գեղջուկ եւ արձակ բարբառով, զի դիւրահաս լիցի ամենայն ընթերցողաց»:

Գիրքը կը բաղկանայ 150 էրեսներէ, եւ բաժնուած է 46 գլուխներու, որոնց ետեւը դրուած են նաեւ՝ իրրեւ Յաւելուած՝ դեղագիրներու (նուխայֆ) օրինակներ, ու մահուան եւ կենդանութեան չորս ժամանակներն, ինչպէս ընդունուած էր հին ատեն:

Մխիթարի նպատակն է, ինչպէս վերնադրէն ալ գիտենք, երեք տեսակ ջերմերու վրայ խօսիլ. ուստի՝ ամբողջութիւնը կը բաժնէ երեք կարգի.

Ա. «Բորբոսային» եւ «Անբորբոս» ջերմեր = Fièvres putrides et non putrides.

Բ. «Նոպայով» եւ «Աննոպայ» ջերմեր = Fièvres avec et sans accès.

Գ. Սուր եւ երկօրեայ ջերմեր = Fièvres aiguës et continues.

Յետոյ ասոնք մի առ մի ձեռք առնելով կ'ընդլայնէ եւ կը վերածէ բաղմամբիւ ճիւղերու, որոնց մէջէն «Միօրեայ» ջերմերու (Fièvres éphémères) տեսակաց մասին կը յատկացնէ տասնհինգ գլուխ, մինչդեռ Սինայի Որդին անոնց նուիրած է քսաներեք գլուխ:

Գրքին ամբողջութեան վրայ դադարաւ մը տալու համար յիշեմ հոս՝ համառօտիւ՝ այն ջերմերու տեսակները, որոնց վրայ կը խօսի Մխիթար. —

Բորբոսային ջերմերու կարգին կը յիշէ «Սինայիս» (Fièvre continue) ջերմն ալ, ինչպէս նաեւ «Ափիմերինոս» (F. éphémère), «Տոխէոս» կամ «Ըղպ» եւ կամ «Ղիբ» (F. tierce), եւ «Տէտրատէոս» (F. quarte) ջերմերը: Ափիմերինոս ջերմին կից կը յիշուի նաեւ «Ափիմէոս» ջերմն (F. quotidienne):

«Հալեմաշ» կամ «Դըկ» (F. hectic) ջերմերը երեքի կը բաժնէ. 1. «Թառեցնող», 2. «Բարակ», եւ 3. «Քակող»:

Իսկ միւս ջերմերն են. — Արեւահարութեան, Յրտահարութեան, Յուզման, Բարկութեան, Տրամութեան, Անօթութեան, Շատակերութեան, Հազի, Յոյնութեան, Հարբութի, Պնդութեան, Փորանցութեան, Թոքախտի կամ «Սլին», Վիրաց, Արեան, Սարտեաշ մաղձի F. jaune), Սև մաղձի (F. atrabilaire), Սուր եւ այրեցող (F. bilieuse) կամ Հումմայի մուհրիղայ (Causus), Հինգօրեայ ջերմեր, Վեցօրեայ ջերմեր եւ Մեասասնօրեայ ջերմեր:

×

Մխիթարի գիտական լեզուին եւ դործածած դեղերուն մասին դադարաւ մը տալու համար՝ իր «Ջերմանց մխիթարութիւն»էն նույ՛ մը ներկայացնել կ'արժէ հոս:

«Վասն ստամանի եւ բժշկութեան առաջին ցեղ հալեմաշ ջերմանն, որ 'ի տափուքեմէ լինի:

«Եւ ինքն ընդ երեք ցեղ բաժանի. եւ վասն իւր ճանաչելոյն՝ երբ մէն լինի եւ բորբոսային ջերմերուն 'ի դատ, եւ այնոց որ չունին երեան նոպայ, զոր այլ 'ի յառաջդ ասացաք. ապա երբ ժամն եւ ժամանակն պատէ լինի եւ աղէկ, սկիզբն արա ստածելոյ այսպէս: Եւ եթէ կարիք լինի զմարմինն սրբելոյ, սրբէ խխարչամպով (Cassia fistula) եւ Թարանկուպինով (Manne) եւ դարեջրով եւ քաղցր նռան ջրով. ապա թէ հետ աւուր մի կամ երկու՝ իշու կաթն տուր խմելու:

«Ապա թէ կարիք չէ զմարմինն սրբելոյ, դու սկիզբն իշու կաթն արա այս նշանօքս. գիտացիր որ էշն ճերմակ լինի եւ առողջ, եւ ադատ յամենայն ցեղ հիւանդութենէ. եւ աւուրքն մատղաշ պիտի, եւ մօտ 'ի յօրերն լինի ծնած, եւ իւր կաթն խալիտակ եւ հաւասար լինի. երբ 'ի վերայ ըղնկանդ կաթեցնես, չիլինի նօսը՝ որ վաթի, եւ ոչ թանձր՝ որ չիտիտի: Եւ դարմանէ գէշն աղէկ խոտով՝ որ դալար լինի, եւ հովային բանջրներով, որպէս հազար, եւ դղմի տերեւ, եւ հինտիպայ՝ (Chicorée) խառնած ընդ դալար գինձն (Coriandre), , եւ այլ պղրդատուների (Psyllium) կոթ, եւ դարի լուացած ցամաքացուր եւ ապա կերցուր: Ապա ա՛ռ

իւր կաթնէն. 'ի յառաջին օրն տուր կէս լիտր, եւ հետէն յաւելցուր 'ի կաթն ըստ ուժոյն հիւանդին, եւ տուր զայդ ի յար, մինչեւ լուծանի եւ ոք կապի: Յետեւայն կերակուր տուր թաղթ (Arroche) եւ մաշ (Phaseolus mungo) եւ վլիտոն՝ որ է ծմել (Bliton), զդուժ եւ հազար. զամէնն նշի ձիթով տուր. եւ խմելոյ մուղ նռան ջուր տուր:» (Եր. 41 - 42):

Ուրիշ խնդիր մը, զոր նոյնքան կարեւոր է գիտնալ եւ հաստատել վերջնականապէս անոր ստուգութիւնը:

Իրօք արդեօք Մխիթար Հերացի, ինչպէս նաեւ իր անուանակիցը՝ Մխիթար Անեցի, եւ Ամիրտովլաթ Ամասիացի, «Աստեղագէտ»ներ եւ կամ «Աստեղաբաշխ»ներ էին, Քր. Աստրոնոմի իմաստով: — Ո՛չ: Շփոթութիւն մը՝ սխալ մը կայ բառերու զործածութեան մէջ: Այո՛, չփոթութիւն մը կայ. վասն զի աստեղաբանութիւնը կամ աստեղախմայութիւնը (astrologie) չբնութագրուած է աստեղաբաշխութեան կամ աստեղագիտութեան (astronomie) հետ: Աստեղաբանութիւնն արուեստ մըն է, որ աստղերու դիրքերէն եւ մարդոց այսինչ կամ այնինչ մոլորակի տակ ծնած ըլլալէն՝ նախնիք կը յաւակնէին զուշակութիւններ ընել. մինչդեռ աստեղաբաշխութիւնն իրական գիտութիւն մըն է:

Ուրեմն՝ Անանիա Շիրակացիէ դուրս, ո՛չ Մխիթար Հերացի, ո՛չ Մխիթար Անեցի, եւ ո՛չ Ամիրտովլաթ Ամասիացի եղած են իսկական աստեղագէտներ, այլ եղած են հասարակ ախտարմոյներ եւ ոչմի թափողներ, ըստ սովորութեան հին ժամանակի «գիտնական»ներուն:

Տեսանք այս դասախօսութեան ընթացքին մէջ, թէ երկու հոգեւոր հարազատներ, երկու Ղեւոնդներ, — Հ. Ղեւոնդ Վ. Յովնանեան եւ Հ. Ղեւոնդ Վ. Ալիշան, — մին՝ իրրեւ Ղեւոնդ Երէց, իսկ միւսն՝ իրրեւ Ղեւոնդ Պատմիչ, մեծ զովեստով խօսած են Մխիթար Հերացիի մասին. առաջինը՝ իր «Հետադատութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի վրայ» յոյժ կարեւոր աշխատութեան մէջ, տպ. Վրեննա, 1897, իսկ երկրորդը՝ իր «Շնորհալի եւ պարագայ իւր» հիւանալի գործին մէջ, տպ. Վենետիկ, 1873: Այս երկուքէն դուրս՝ մեր սիրելի ընկերակիցն եւ իմ վաղեմի բարեկամս Դոկա. Վ. Յ. Թորգոմեան գնահատելի էջեր նուիրած է Հերացոյ: Բայց ամենէն ետք՝ յոյժ ձեռնհասօրէն գերմաներէն ամբողջական թարգմանութիւն մը տուած է Dr Ernst Seidel, «Trost bei Fiebern» վերնագրով, տպ. Լայպցիգ, 1907ին, հիմ բունելով Վենետիկի 1832ի հայերէն տպագրութիւնը, որուն վրայ աւելցուցած է շատ կարեւոր ծանօթութիւններ, բառերու մեկնութիւններ, եւն, եւն:

Մենք այսօր կը տօնենք Մխիթար Հերացի բժշկագետին ո՛չ թէ ծննդեան եւ կամ մահուան 750ամեակը, այլ իր «Ջերմանց մխիթարութեան» ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ 750րդ տարեդարձը, քանի որ որոշ կերպով չենք գիտեր ո՛չ իր ծննդեան եւ ո՛չ իր մահուան թուականները:

Այսպէս կամ այնպէս՝ մենք մեր պարտքը կը կատարենք այսօր, 750 տարի ետք:

Թող չըսէ Մխիթար, թէ իր ազգակիցներն ու արուեստակիցները մոռցած են զինք, այլ թող իր սակրները խայտան իր անձանօթ դերղմանին մէջ, հաւանականաբար ի Կիլիկիա:

Կ. Յ. ԲԱՍՄԱՋԵԱՆ